

нішим. Не заперечуючи потреби поглибленого викладання зазначених вище проблем, ми вважаємо такий погляд хибним, бо він орієнтує на підготовку аполітичних фахівців, які будуть неспроможні розібратись у складних переплетіннях інтересів різних соціальних груп, що борються за владу і багатство. Ідеологія завжди була формою громадської свідомості, а позбавити суспільство свідомості неможливо. Тому, коли це навіть «економікс», то він має бути не деполітизованим, а таким, що за соціально-економічним змістом наближається до політекономії. Деполітизація економічної теорії за умов перерозподілу власності в Україні і її розкрадання — це зрада інтересів українського народу.

*Гриценко А. А.,
д-р екон. наук, професор (ХДУ)*

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ, ЛОГІКА І СТРУКТУРА

Кризові явища в економіці завжди були підґрунтям для теоретичних проривів в економічній науці. Адже криза загострює всі суперечності, виявляє слабкі місця, розгортає перед зором людей різноманітність економічних форм, створюючи таким чином можливість для глибшого пізнання суті економічних явищ і процесів.

Саме такий кризово-інноваційний процес є характерним для розвитку економічної теорії. В Україні, де значна кількість науковців-фахівців з економічної теорії зосереджена у вищих навчальних закладах, розвиток економічної теорії органічно поєднується з її викладанням. Часто проблеми упорядкування, систематизації знань дають поштовх для нових наукових узагальнень та ідей. Тому обговорення на цій конференції проблем викладання, структури і змісту курсу економічної теорії виходить далеко за межі власне викладання теорії, а торкається самої суті економічних теоретичних знань і їх місця в житті суспільства.

Насамперед ми маємо усвідомити суть і чинники трансформаційних процесів в економічній теорії і її викладанні. Суть їх полягає в переході від одноконцептуальної теорії, яка розвивалась здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної теорії, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки. Це передбачає такі завдання:

- 1) освоєння знань, які накопичила світова наука, і впровадження їх в науковий обіг і процес викладання;
- 2) збереження здобутків теорії, яка була раніше пануючою, і очищення її від ідеологічних нашарувань;

3) адаптація нових знань, одержаних в інших конкретно-історичних умовах, до економічних реалій нашого суспільства, подання їх з існуючою методологічною, логіко-історичною культурою.

Перше завдання, пов'язане з освоєнням знань, накопичених світовою економічною наукою, інтенсивно вже в основному виконане, екстенсивно процес розвиватиметься і далі. Про це свідчить те, що з одного боку, в Україні є вищі навчальні заклади, де мікро- і макро-економічна теорія читається на належному рівні, іноді навіть вищому рівні, чим в Західних університетах, з іншого — є багато вищих навчальних закладів, де освоєння цих знань перебуває в початковому стані.

Друге завдання, пов'язане зі збереженням існуючих здобутків, ще не вирішене. До цього часу переважали процеси заперечення теорії, що існувала. У цьому запереченні втрачаються раціональні зерна, а головне, методологічна культура логіко-історичного аналізу. Навіть теорія додаткової вартості К. Маркса, яка найбільше піддається критиці або замовчуванню, має сучасний потенціал. Адже її загальноекономічна суть полягає в тому, що з розвитком продуктивних сил суспільства скорочується час, необхідний для відтворення робочої сили людини, тобто необхідний робочий час, і збільшується час, який вивільнюється для потреб подальшого прогресу суспільства (це додатковий час, як перетворена форма вільного часу суспільства). Уречевлюється цей час і набуває форми вартості, і відповідно додаткової вартості, чи виявляється у власних невречевлених формах — це визначається конкретно-історичними обставинами. В умовах, коли фізична праця була головним фактором створення багатства і, відповідно, субстанцією вартості, а вивільнений у результаті розвитку продуктивних сил час для одних членів суспільства перетворювався в додатковий робочий час, як базис вільного часу для інших членів суспільства, теорія додаткової вартості Маркса діяла в тому вигляді, в якому вона викладена в «Капіталі». Але з розвитком суспільства і зростанням ролі творчих (а не затратних) компонентів праці, перетворенням здібностей людини у вирішальний фактор виробництва, вільний час скидає з себе перетворені форми уречевленого додаткового робочого часу, тобто додаткової вартості, і дедалі більше виступає у своїй власній формі вільного часу для розвитку здібностей людини. Це впливає із логіко-історичного підходу до теорії додаткової вартості К. Маркса. І це викладено К. Марксом, правда, не безпосередньо в «Капіталі», а в підготовчих рукописах, до речі, давно опублікованих. Але мало хто навіть із викладачів економічної теорії серйозно вивчав їх. Правда, якщо методологічно користуватись виключно функціональним, а не логіко-історичним підходом, то зрозуміти таким чином «Капітал» немож-

ливо. У цьому полягає ще одна причина заперечення методологічного значення марксистської теорії тими, хто хоче мати справу тільки з мікро- та макроекономікою.

До вирішення третього завдання — адаптації запозичених знань до наших економічних реалій і поєднання їх з існуючою методологічною культурою — ми тільки наближаємося. Навіть саме завдання ще не усвідомлено в адекватній формі.

Отже 10 років у нас пішло на вирішення найпростішого першого завдання. Два інших вирішуватимуться паралельно, але на це піде ще років 15—20.

До цього часу мова йшла про завдання трансформації економічних знань. Тепер кілька слів про чинники, що впливають на процес трансформації. Найважливішими із них є:

- 1) інертність мислення;
- 2) існуюча структура наукових і навчальних закладів, яка адаптувалася до нових завдань (наприклад, у навчальних закладах, де мікроекономіку читають викладачі економіки підприємств, утвердились інші методологічні підходи щодо місця мікроекономіки в економічній науці порівняно з навчальними закладами, де її читають викладачі економічної теорії);

- 3) обмеженість і вибірковість матеріально-технічних і фінансових можливостей (викладачі не мають змоги поїхати у відрядження на наукову конференцію, мати необхідну літературу, інформацію тощо; водночас розповсюдження західних концепцій підтримується західними структурами, це добре, але інші складові процесу трансформації підтримки не мають).

Під впливом цих чинників у різних країнах колишнього Радянського Союзу трансформаційний процес іде по-різному. В Україні вже викристалізувалась власна модель. І тут необхідно сказати добрі слова на адресу Київського національного економічного університету, який взяв на себе ініціативу та відповідальність за проведення конференції й дякуючи якому ми маємо тепер цілу низку документів, що визначають критерії підготовки фахівців з економіки, у тому числі з економічної теорії, маємо програми і зараз обговорюємо проблеми їхнього удосконалення, а не формування.

Але процес удосконалення повертає нас завжди до вихідних фундаментальних характеристик: предмета, логіки і структури курсу економічної теорії.

Логіка вивчення конкретно-історичної економічної системи має такі складові:

1. Теорію, яка відтворює функціонування об'єкта в історичному аспекті;

2. Історію економічної думки, яка в теоретичній формі відтворює процес пізнання формування економічного об'єкта (наприклад, яки-

ми були товарно-грошові відносини в Древній Греції можна дізнатися тільки через уявлення тих людей, які залишили після себе свої думки про цей об'єкт, реально Древньої Греції вже немає, є тільки зафіксована в книгах пам'ять про неї).

3. Економічна історія, яка з'ясовується через теоретичні уявлення, зафіксовані в історії економічної думки.

Хоча всі складові — теорія та історія думки і об'єкта — взаємозахисні, їх внутрішній зв'язок і логічна послідовність саме такі:

теорія об'єкта — історія теорії — історія об'єкта.

Таким чином, економічна теорія, історія економічної думки і економічна історія утворюють цикл дисциплін економічної теорії. Теорія пронизує всі ці складові. Історія тут розглядається як теоретично осмислена.

Це не означає, що така послідовність реального пізнання не може бути змінена у викладанні. Так, після економічної теорії, яка дає поняття для розуміння економічних реалій, можна викладати економічну історію, а потім історію економічної думки, як історію теоретичного відтворення реальної економічної історії.

Сама економічна теорія відповідно до того підходу, який вже значною мірою реалізовано в Україні, містить в собі політичну економію, мікроекономіку і макроекономіку.

Але така структура економічної теорії має як своїх прихильників, так і критиків. Для обґрунтування такого підходу необхідно показати єдність і відмінність предмета економічної теорії та її складових.

В економіці діють економічні суб'єкти, які спрямовують свою діяльність на економічні об'єкти і вступають у певні взаємовідносини. Тобто, є суб'єкти, об'єкти і економічні відносини. Кожний із цих елементів стає предметом вивчення відповідної складової частини економічної теорії. Політична економія вивчає економічні, передусім виробничі, відносини між людьми, які є найбільш сталими порівняно з економічними суб'єктами і об'єктами. Останні можуть змінюватися суттєво в межах одного і того ж типу виробничих відносин. Політекономія виявляє економічні відносини, які складаються за кожним економічним явищем і процесом. Вона показує, що саме економічні відносини перетворюють звичайні корисні речі в товари, папірці в гроші і т. ін. Коли ми заходимо в магазин і даючи папірці продавцеві одержуємо продукти харчування, то саме завдяки економічним відносинам між продавцем і покупцем папірці функціонують як гроші, а продукти харчування перетворюються в товари.

Але економічні відносини не існують самі по собі, вони виявляються лише через діяльність і поведінку економічних суб'єктів, перш за все фірм і домогосподарств. Це предмет мікроекономіки.

Нарешті внаслідок взаємодії фірм, домогосподарств і держави створюється і відповідним чином розподіляється валовий національний продукт, який є головним економічним об'єктом, і економіка функціонує як ціле. Саме це вивчає макроекономіка.

Але економічна теорія не просто фіксує економічні явища і процеси, а намагається зрозуміти їх суть, виявити закономірності функціонування і розвитку.

Отже предметом економічної теорії є закономірності функціонування і розвитку системи економічних відносин, діяльності економічних суб'єктів і економіки в цілому. Структурно економічна теорія складається з політичної **економії**, предметом якої є закономірності функціонування і розвитку системи економічних відносин між людьми; **мікроекономіки**, предметом якої є закономірності діяльності і поведінки економічних суб'єктів (фірм і домогосподарств); і **макроекономіки**, предметом якої є інтегральний результат функціонування економічних суб'єктів, який виражається у створенні валового національного продукту і функціонуванні економіки як цілого.

Співвідношення політичної економії, мікроекономіки і макроекономіки має рефлексивний характер. Як не існує економічних відносин, які б виявлялися поза діяльністю економічних суб'єктів і не були складовою економічної системи, так не існує політичної економії, яка б не враховувала мікро- і макропроцеси. Таке можна сказати про кожен із складових економічної теорії.

Але економічна теорія має і ширше значення. Теорію фінансів, наприклад, також варто було б віднести до економічної теорії. Кожній економічній науці притаманний теоретичний аспект, який полягає в з'ясуванні загальної економічної суті тих чи інших економічних явищ, що вивчаються цією наукою. Тому економічна теорія в широкому розумінні містить у собі теоретичне підґрунтя всіх економічних наук у їх власних межах. Вона частково входить у кожен із них, утворюючи цілий шар спільних понять.

Науковий підхід до визначення предмета і структури курсу економічної теорії передбачає певну логіку розгортання категорій. Пізнання має йти від буття до суті, а потім через явище до дійсності. Формою економічного буття є продукт, який виступає в певній соціальній формі. Тому пізнання слід починати з продукту праці. Вивчається сам продукт, характер уречевленої в ньому праці і форма його обміну. Все це належить до проблем буття, вивчення яких підводить до з'ясування сутності, що розкривається через характеристики процесу виробництва, його відтворення і розвитку. Сутність реалізується через явища і разом з ними утворює дійсність. Економічний зміст цих переходів полягає у вивченні процесу реалізації результатів виробництва, обігу (явище) і розгляді всієї цілісності конкретно-історичних характеристик системи (дійсність).

Ця логіка відтворює історію економічної системи в тому вигляді, в якому вона зберігається в процесі функціонування системи. Тобто категорії беруться в тій послідовності, в якій вони зв'язані одна з одною в найрозвиненішій формі суспільства. Але розгляд кожної категорії також містить в логічній формі її історію. Наприклад, розглядаючи продукт праці, зазначимо, що він у сучасному суспільстві може приймати форму натурального продукту, товару або послуг. Але ці форми разом з тим змінюють одна одну як пануючі на певному етапі історичного розвитку суспільства. В аграрній системі панує натуральний продукт, в індустріальній — товар, в постіндустріальній — послуга. При розгляді характеру праці теоретично відтворюються історичні переходи від сумісно-розділеної праці через процеси, з одного боку, розподілу і відокремлення, з іншого — кооперації і усупільнення, що виражається в діалектиці конкретної й абстрактної, приватної і суспільної праці, до всезагальної праці, в якій інтегруються розгорнуті історією суперечливі характеристики. Аналіз форм обміну також показує, що вони містять в собі обмін діяльністю, продуктообмін, у тому числі товарообмін, опосередкований грошима, і обмін здібностями. Але, водночас, кожна з цих форм обміну є пануючою на певних етапах розвитку суспільства. Обмін діяльністю переважає на ранніх ступенях розвитку суспільства, потім він змінюється пануванням натурального обміну в доіндустріальних суспільствах, нині головною формою є товарообмін, і, нарешті, в майбутньому домінуючою формою стане обмін здібностями.

Такий підхід має реалізовуватися в аналізі кожної категорії курсу політичної економії, в якому визначальним є логіко-історичний підхід.

На відміну від цього в мікро- та макроекономіці визначальним є функціональний підхід. Тут головна увага приділяється питанню «як це функціонує?», а не питанню «що це таке?» Саме внаслідок функціонального підходу в цих дисциплінах не мають принципового значення внутрішні суттєві зв'язки, а тому і порядок розгортання категорій. Останні можуть розглядатися в різній послідовності без шкоди для їхнього змісту. Але такий порядок внесено ззовні від політичної економії, тобто проблеми функціонування розглядаються в тій же послідовності, що і проблеми суті. Якщо в політичній економії вивчення починається з продукту праці, то в мікроекономіці — з продукту підприємств, яким є валовий (загальний) дохід, у макроекономіці — валовий внутрішній (національний) продукт.

Відповідно логіка в курсі мікроекономіки буде така. Розглядається продукт діяльності фірми разом з процесом формування його складових. Це — теорія фірми і ринкова пропозиція. Якщо далі проаналізувати продукт у мікроекономічному плані з погляду попиту,

то одержимо теорію раціонального споживчого вибору. Подальший розгляд взаємодії і встановлення рівноваги між виробником і споживачем дає теорію ринкових структур. Нарешті аналіз ринку чинників виробництва і розподілу доходів завершує внутрішню проблематику мікроекономіки. Мікроекономіка суспільного сектора є перехідною до макроекономіки.

Курс макроекономіки згідно з визначеним підходом може будуватися за такою логікою. Аналіз починається з валового національного продукту, розгляд якого з позицій виробника дає теорію сукупної пропозиції, а з погляду споживача — теорію сукупного попиту. Фіскальна політика перерозподіляє продукт між головними економічними суб'єктами і, відповідно, вносить зміни в сукупний попит і сукупну пропозицію. Монетарна політика забезпечує відповідні умови реалізації валового національного продукту на товарному і грошовому ринках. Порушення рівноваги аналізується в темі, присвяченій зайнятості, безробіттю та інфляції. Проблема досягнення рівноваги через її порушення виводить на розгляд економічного зростання. Нарешті, вихід економічної системи зовні розглядається в темах, присвячених зовнішньоекономічним зв'язкам, платіжному балансу і валютному курсу, співвідношенню внутрішньої і зовнішньої рівноваги.

Всі складові політичної економії, мікро- та макроекономіки утворюють загальну економічну теорію, яка доповнюється спеціальними теоріями. Кожна із категорій загальної економічної теорії може бути розгорнута в спеціальну теорію. Така концепція дає можливість зберегти надбаня логіко-історичного методу, поєднавши і доповнивши його функціональними підходами.

Коротко структуру і логіку курсу економічної теорії можна відобразити такою схемою.

Вступ до економічної теорії

1. Виникнення і розвиток економічної теорії.
2. Предмет, структура і функції економічної теорії.
3. Принципи і методи пізнання економічного життя суспільства.

I. Політична економія

Розділ I. Загальні основи економічного розвитку суспільства

1. Продукт та характер праці.
2. Розвиток форм обміну.
3. Чинники, процес і результати виробництва.
4. Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.
5. Економічний розвиток: рушійні сили і ступені.
6. Ринкова економічна система.
7. Директивно-планова економічна система.
8. Змішані економічні системи.

Розділ II. Загальні основи ринкової економіки

1. Товар і гроші в ринковій економіці.
2. Попит і пропозиція.
3. Капітал: виробництво і нагромадження.
4. Форми руху капіталу.
5. Особливості функціонування капіталу в сільському господарстві.
6. Особливості функціонування капіталу у світовій економіці.

II. Мікроекономіка

1. Ринкова пропозиція і теорія фірми.
2. Формування ринкового попиту та раціональний споживчий вибір.
3. Теорія ринкових структур.
4. Ринок чинників виробництва і розподілу доходів.
5. Мікроекономіка суспільного сектора.

III. Макроекономіка

1. Основні макроекономічні проблеми і поняття.
2. Валовий внутрішній (національний) продукт.
3. Сукупна пропозиція.
4. Сукупний попит.
5. Фіскальна політика.
6. Монетарна політика та банківська сфера.
7. Макроекономічна рівновага.
8. Зайнятість, безробіття й інфляція.
9. Економічне зростання.
10. Зовнішньоекономічні зв'язки.
11. Платіжний баланс і валютний курс. Внутрішня і зовнішня рівновага.

*Ещенко П. С.,
д-р екон. наук, професор (Нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Проведення Всеукраїнської конференції з проблем викладання економічних дисциплін є важливим кроком, оскільки закладає підвалини для **прориву в економічній науці**. Лише на його основі можна сформувати економічну політику, яка б **стала активним чинником побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки**, виведення її на рівень сучасної цивілізації, інтеграції у світову економіку.